

**İSLÂM TOPLUMU'NDA HRİSTİYANLARA GÖSTERİLEN
HOŞGÖRÜ ÖRNEKLERİ
-İlk Beş Asır-***

*Levent ÖZTÜRK***

Summary

Historically, it was observed that many dominant cultures assimilated sub-cultures and ignored basic rights and expectations of minorities. Some historians claimed that the Islamic governments did the same. In this article I will argue that they usually protected the basic rights of non-Muslim minorities, according to the rules laid down by Islam. I will give few examples of tolerance by Muslim governments towards the Christian communities living under Islamic states during the early five centuries of Hijrah. The article comprises of following sections: Freedom of faith and thought under Islamic government for non-Muslims; tolerance to their rituals and sacreds; tolerance to the churches and monasteries; freedom in the theological discussions with Muslim scholars; financial exemptions; employment in the bureaucracy; tolerance to their cultural appearances; and finally tolerance toward certain aspects of social life and the broadmindedness.

Toplum ve aile örgüsünde fertler arası ilişkiler bağlamında sürekli aynı duygu ve düşüncelerin hâkim olmadığı hepimizce mâlumdur. Sevgi-saygı ve anlayış içinde geçen günler bazen dış etkenlerin bazen de anlaşılamanın ya da anlayamamanın getirdiği problemlerin sürüklediği duygularla farklı sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. Bu noktada çözümün, olayları kritik edebilme ve hatalardan

* Bu yazı, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi tarafından 15-18 Mayıs 2000 tarihleri arasında Çanakkale'de düzenlenen *Uluslararası Tarih ve Edebiyat Metinlerinde İslâmiyet ve Hristiyanlık Arasında Saygı ve Hoşgörü Sempozyumu*'nda tebliğ olarak sunulmuş ve yeniden gözden geçirilmiştir.

** SAÜ. İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Yrd. Doç. Dr.

vazgeçebilme yeteneğiyle doğru orantılı olduğu bilinir. Ana malzemesi insan unsuru olan tarihsel kesitler için de aynı fikir dile getirilebilir. Meselelere olabildiğince tarafsız bir tarihçi gözüyle bakılabildiğinde, tarihî rivâyetler ciddi anlamda kritik edildiğinde ve nihâî olarak da tarihî hâdiselerden ibret alındığında, tarihin, temel işlevini yerine getireceği fikrine itimat edilmelidir.

Buna bağlı olarak İslâm tarihinde Hristiyanlara sadece hoşgörü ile yaklaşıldığı şeklindeki genellemenin tarih telakkîsi bakımından yetersiz/hatalı olduğunu düşünmek gerekecektir. Tarihsel süreçte yaşanan hataları ve yanlışları tespit ederek tarihî olayları anlamak suretiyle bir yoruma gitmenin, sonuçları itibariyle daha mühim etkiler doğuracağı açıktır. İşte o zaman hoşgörü ve saygı dolu sayfalar daha bir anlam kazanacak, güzel olanın örnekliliği daha tesirli olacaktır. Bu bağlamda “Tarih ve Edebiyat Metinlerinde Hristiyanlık ve İslâmiyet Arasında Saygı ve Hoşgörü” başlığını taşıyan sempozyumun, tarihî bir misyonu üstlenerek geçmişin tozlu sayfalarında kaldığı düşünülen saygı ve hoşgörü örneklerini sunma ve bunları efkâr-i umûmîye açma çabalarını takdirle karşılamamak mümkün değildir. Biz de tebliğimizde İslâm coğrafyasında yaşayan Hristiyanlara gösterilen hoşgörü ile ilgili hususları sunmak suretiyle tarihin bir vazifesine, örnek sunma veçhesine küçük bir katkıda bulunabilirsek kendimizi bahtiyar addedeceğiz. Buna bağlı olarak tebliğimizin ana çerçevesini, ilk beş asırda dikkatleri çeken hoşgörüyle ilgili temel yaklaşımlardan ve bunlara ait bir takım örneklerden oluşturacağız.

Kemal Karpat'ın pek yerinde olarak yorumladığı üzere, 'hoşgörü' yabancı bir düşünceye katlanmak, varlığını kabul etmek, belirli bir hareket veya dinî âdetin yerine getirilmesine müsâade etmek ve ona tahammül etmek anlamlarına gelmektedir. Bazı toplumlarda bir müddet sonra verilen bu hakların yöneticiler tarafından ortadan kaldırıldığı da görülmüştür. Halbuki İslâm geleneğinde din ve kültür hakları, doğal hak olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla İslâm'ın temel prensiplerinde hoşgörüden öte geniş bir saygı eksenini bulunmaktadır. Bu bağlamda, hukukî temeller üzerine oturtulmuş temel haklar ön plana çıkmaktadır.

İslâm Tarihi'nin Asr-ı Saâdet kesiti, Hristiyanlarla (genelde gayrimüslimlerle) ilişkilerin temellerinin atıldığı ve ana prensiplerin ortaya konduğu bir dönem

olarak her zaman dikkatleri çekmektedir. Asr-ı Saâdet'in vahiy-sünnet çizgisinde şekillenen, zaman zaman kendi içinde değişebilen ve ana hatlarıyla belirleyici bazı nihâî hükümler içeren yönü, tarih çalışmalarında sebep-sonuç ilişkilerinin kurulması bakımından önem arz etmektedir. Asırlar içinde gayrimüslimlere yönelik farklı telakkîlerin oluşması ve Kur'ân'dan bu anlayışlara delil bulma gayretleri, üzerinde tartışılması ve çözümlenmesi gereken, tarih sosyolojisinin en temel problemlerinden birisi olarak karşımızda bulunmaktadır. Bu noktayı tartışmaya girmeksizin Asr-ı Saâdet için şu temel çerçevenin ortaya konulması mümkündür:

İslâm'ın teşekkülü ve yayılışı aşamasında tadrîcî olarak gayrimüslimlerle ilgili farklı mahiyet ve üslûpta âyetler gelmiştir. Bu grubun içinde yer alan Hristiyanlar ise, bir yandan Habeş hicretleri öncesinde Müslümanların kendilerine en yakın bulacakları bir dinî grup, öte yandan kendileriyle en güzel yöntemlerle mücadele edilmesi gereken bir cemaat, diğer yandan da “hakkı batıla karıştıran” bir zümre imajı ile Müslümanların zihninde yerini almaktadır. Bu dönem için meseleye bir başka açıdan bakılacak olursa hem Müslümanların akîdelerinin kontrol altına alınmaya çalışıldığı, hem de -ileride iç içe yaşamaları kaçınılmaz olan- farklı dinler ve inananlarla ilgili bilgilerin sunulduğu dikkatleri çekmektedir.

Son aşamada ise ehl-i kitâba İslâmiyet'in teklif edilmesi, kabul etmedikleri takdirde eğer İslâm topraklarında yaşamak istiyorlarsa Allah ve Rasûlü'nün zimmetinde (garantisini altında) varlıklarını sürdürebilecekleri şeklinde yeni bir oluşum karşımıza çıkmaktadır. Burada şu hususun altını çizmek gerekir ki, İslâm tarafından ne başlangıçta ne de sonraları diğer din mensupları düşman olarak görülmemiştir. Sadece geniş halk kitlelerinin İslâm'la tanışmaları hedeflenmiş, bu hususta zorlayıcı tavırlar söz konusu olmamıştır. Cizye âyetinin nüzûlü ile gelişen (Hicrî 9. yıl, Tevbe Sûresi 9/29) yeni durum ve buna bağlı olarak Rasûlüllah'ın örneklendirdiği zimmet anlaşmalarının özüne bakıldığında her türlü hak ve hürriyetin sunulduğu sonsuz bir hoşgörü ve saygı ilkesi hemen dikkatleri çekmektedir. Bundan sonraki aşamada Müslümanların, Kur'ân'da çoğu zaman dinlerini tahrif etmeleri sebebiyle olumsuz tanımlamaları yapılan gayrimüslimlerle, yine Allah'ın bir emri olarak bir arada yaşama, onlara tahammül etme,

hoşgörüyle muamele etme tecrübesini yaşayacakları bir süreç başlayacaktır. Şimdi bu tarihsel tecrübeye karşımıza çıkan ana temaları ve bazı örnekleri ele almaya çalışalım.

- ***İnanç ve Fikirlerine Gösterilen Hoşgörü:*** İslâm her türlü düşünceye saygı duyulması, insanlara fikirlerin ve inançların zorla kabul ettirilmemesi prensiplerini tâ başlangıçtan itibaren ortaya koymuştur. Bunun tarih boyunca prensip olarak benimsendiği ve genel hatlarıyla uygulandığı söylenebilir. İslâm halifelerinin genel yaklaşımı, diğer dinlere saygı şeklinde tezâhür etmiş ve zimmilere hoşgörüyle bakılmıştır. Hristiyanların dinlerini değiştirmeleri için uygulanan bir baskı, asimilasyon ya da İslâmlaştırma politikası görülmemektedir. Müslümanlar tarafından asırlarca hâkimiyet altında bulundurulmuş coğrafyaların bugün dahi pek çok farklı din ve mezhep mensuplarını bünyesinde bulundurması, kanaatimizce bu iddianın doğruluğuna şahitlik etmektedir. On beş asır birlikte yaşanan ve geneli İslâm hâkimiyeti altında geçen bu uzun tarihsel süreç karşın, bölgede Hristiyan ve Yahûdî nüfusunun mevcûdiyeti ve hattâ bazı bölgelerdeki kesâfeti, ‘dinde zorlama yoktur’ prensibinin bir tezâhürüdür.

- ***İbadetlerine ve Kutsal Değerlerine Gösterilen Hoşgörü:*** İslâmiyet, dinle ilgili temaları aşırı derecede ta‘zime, sembol olarak heykelleştirmeye asla müsâade etmemiş olmasına rağmen, İslâm Toplumu’nda diğer din mensuplarıyla birlikte Hristiyanlar bu konuda hoşgörüyle karşılanmışlardır. Mabnetlerinde bulunan heykellerine, mozaiklerine ve resimlerine; özel merasimlerinde taşıdıkları haçlarına, mabetlerindeki çanlarına müdahale edilmemiştir. Mezarlıkları, cenaze törenleri saygı ve hoşgörüyle karşılanmıştır. Kudüs, tamamen Müslümanların hâkimiyetinde olduğu dönemlerde dahi batılı ve doğulu hristiyanlarca rahatlıkla ziyaret edilebilmiştir. Bayramlarını, dinî festivallerini rahatça kutlamışlardır. Bunun yanı sıra Abbâsî ve Fâtımî coğrafyasında onlar tarafından kutlanan bayram ve festivallere Müslümanların da katıldığı bilinmektedir.

- ***Mabetlerine Gösterilen Hoşgörü:*** İlk dönemden itibaren mabetleri garanti altına alınmış, yıkılmayacağına, iskân gayesiyle kullanılmayacağına dair ahitnâmeler verilmiştir. Halife el-Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) tarafından Dımeşk Mescidi’nin genişletilmesi gayesiyle yıkılan Yohanna Kilisesi’yle ilgili hatalı bir uygulama, Halife Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720) tarafından

düzeltilmeye çalışılmıştır. O, kiliseyi iade etmek üzere -her ne kadar Hristiyanlar buna rıza göstermemişlerse de- caminin yıkılması kararını vererek hukuka ve anlaşmalara riâyetin önemli bir örneğini sergilemiştir. Onların haklarının gözetilmesi yanında kiliselerini tamir ettirme ve yenilerini yapma hususundaki talepleri -olumsuz düşüncelerin mevcudiyeti biliniyorsa da- genelde hoşgörülle karşılanmış, gerekli kolaylık sağlanmıştır.

Halife Hârûn er-Reşîd (170-193/786-809)'ın hanımı Zübeyde'nin Hristiyanlara yakınlık duyduğu, pek çok hususta onlara yardım ettiği ve yıkılan kiliselerin iadesi ve genişletilmesi için Hârûn er-Reşîd nezdinde aracılık yaptığı bilinmektedir. Hristiyanlar Halife el-Emîn (193-198/809-813) zamanında da kiliselerin yapımında ve tamirinde hoşgörülle karşılanmışlardır. Bunun da ötesinde bazı valiler yakınları için bizzat kilise yaptırmışlardır.

İslâm'dan önceki zamanlarda mevcut olan ve günümüze kadar korunan pek çok mabet bulunmaktadır. Miladî III. asırda yapılmış olan Tur Dağı'ndaki Sina Manastırı (St. Catherina Manastırı) bugün de ziyaret edilen önemli bir mekandır. Hristiyanlık tarihinde ilk mabetlerden olması hasebiyle manevî yeri yüksek olan bu manastır, camiye çevrilmemiş, sadece bir hatıra olmak üzere küçük bir odası namaz kılınmak üzere seçilmiştir. Dışarıdan bakıldığı zaman küçük minaresi ve çan kulesiyle Tur Dağı'nın eteklerinde yer alan bu tablo, İslâm'ın farklı din mensuplarının mabetlerine bakış açısını ve gerçek diyalog anlayışını ispat etmek üzere, zamanımıza kadar ayakta kalmayı başarmıştır. İslâm fetihleri sırasında (bugünün Filistin, Suriye, Ürdün, Mısır, Irak ve Anadolu coğrafyasında) mevcut olan bazı manastırların XXI. yüzyıla kadar ulaşabilme imkanını elde etmiş olması Müslümanların hoşgörülerinin ötesinde saygılarının ve himâyelerinin bir ifadesidir.

- **Teolojik Tartışmalarda Gösterilen Hoşgörü:** Hz. Peygamber'in ehl-i kitâbın elinde bulunan nüshalarda yer alan bilgileri merak eden Müslümanları uyarması şeklinde karşımıza çıkan rivâyetler yeni dinin teşekkülü safhasında oldukça tabî bir yaklaşım olarak değerlendirilmelidir. Daha sonraki dönemlerde yaşayan Müslümanların bu kaygıları hissetmedikleri rahatlıkla söylenebilir. Kur'ân'ın sunduğu bilgilerle paralellik arz eden veya farklı bilgiler sunan Tevrat

ve İncil metinleri saygıyla karşılanmış, çeşitli alanlarda tarihî malzeme olarak kullanılmıştır.

Din ve vicdan hürriyeti bakımından hoşgörüden de öte saygı ikliminde Hristiyanlar her zaman fikirlerini tartışabilmişler, dinlerini, inanç ve değerlerini savunma noktasında engellenmemişlerdir. Onlar tarafından bu hususlarda pek çok kitap ve risâle kaleme alınmıştır.

Aslında dinler arası fikir tartışmaları İslâmiyet'in doğuş döneminden itibaren kendisini hissettirmiştir. Kurân-ı Kerîm'de gerçek Hristiyanlık ile tahrif edilmiş Hristiyanlık hakkında verilen bilgiler, Habeşistan'a giden muhâcirler tarafından gerçekleştirilen tartışma ve dinî toplantılar, Nocrân heyeti ile Mescid-i Nebvî'de gerçekleştirilen görüşmeler ve bu Mescit'te ibadet etmelerine müsâade edilmesi, İslâm'ın ilk döneminde çizilen ana çerçevedir ve asırlar boyunca bu hoşgörü, genel hatlarıyla devam ettirilmiştir.

Antakya Ya'kûbî Patriği Jean I (14-27/635-648)'in İslâm ordusu komutanıyla, Mısır Ya'kûbî Patriği Benjamin'in 22/643 senesinde Amr b. el-Âs ile, Nastûrî bir râhibin (50/670'de) bir müslümanla yaptığı ve kaleme aldığı tartışmalar burada hemen hatırlanabilir. Emevîler döneminin önde gelen Hristiyan teologlarından Yahyâ ed-Dîmeşkî (ö. 137/754) ve onun takipçisi Ebû Kurre (ö. yaklaşık 210/825) İslâm'ı eleştiren fikirler ileri sürmüşler ve hoşgörüyle karşılanmışlardır. Nastûrî patrik Tîmasâvûs'un Halife el-Mehdî (158-169/775-785) ile yaptığı muhavereler, el-Me'mûn (198-218/813-833)'un huzurunda yapılan farklı din ve mezhep mensupları tarafından gerçekleştirilen tartışmalar artık bugün bilinmektedir ve bu tartışmaların bir kısmını içeren risâleler günümüze kadar gelmiştir.

Ayrıca pek çok savunu ve reddiye türü eser de günümüze ulaşmıştır ki onlardan birisi *Tafnîdû'l-Kur'ân* (*Kur'ân'a Reddiye*) adını taşımakta olup Hristiyan Ebû Nûh el-Enbârî (ö. 188/803)'ye aittir. Bu arada Hristiyanların diğer din mensuplarıyla (özellikle hristiyan-yahûdî) olduğu kadar kendi mezhepleri arasındaki tartışmaları da özgürce yaptıkları tarihi kayıtlarda görülmektedir.

Özellikle kültürün canlı olduğu Basra, Bağdat gibi büyük kentlerde farklı inanç ve fırkalardan pek çok kişinin bir araya geldiği ilmi toplantılar yapıldı. Bunlardan birisi, Halife Ebû Câfer el-Mansûr (136-158/754-775) zamanında

Basra’da toplanan ve on kişiyi aşkın farklı din ve mezhep mensubunun katılımıyla gerçekleştirilen entelektüel bir meclisti.

- ***Mâlf Konularla İlgili Hususlarda Gösterilen Hoşgörü:*** Zimmî statüsündeki Hristiyanlara, onları zor durumda bırakacak bir vergi yüklenmemesi ana prensip olarak kabul edilmiştir. Vergiler hususunda biraz da İslâm toplumunun gelenekçi bir yapı arz etmesi sebebiyle kendilerinden fazla vergi alınmadığı söylenebilir. Rasûlüllah’ın takdir ettiği cizye miktarlarının değişmemesi gerektiğini düşünen gelenekçi anlayış sebebiyle gayrimüslimlerin asırlar içinde değişen para değerlerine rağmen çok cüz’î bir vergi ödedikleri dikkatleri çekmektedir. Bunun dışında Müslüman fâtiplerin koydukları vergi miktarlarının İslâm öncesi döneme göre oldukça düşük olduğu da bilinen bir husustur. Burada sadece Amr b. el-Âs’ın Mısır’ı fethinden önce, Bizanslılarca 100-130 milyon dirhem vergi alındığı, Amr b. el-Âs zamanında ise 12 milyon dirhem vergi talep edildiği hatırlanabilir. Ayrıca saygının bir ifadesi olarak kadınlardan, çocuklardan, ihtiyarlardan, fakirlerden ve din adamlarından vergi alınmaması genel prensip olarak her zaman uygulanmaktaydı. Vergilerin toplanması sırasında onlara hakaret edilmesi, güneşte bekletilmesi, kendilerine eziyet edilmesi yasaklanmıştı. Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720)’in baskı yapmadan vergi toplayamadığını söyleyen valisine verdiği cevap şu olmuştur: “Zulmetmek üzere benden izin istemene şaşıyorum. Vergilerini kolaylıkla verenden al, zorluk gösterene sadece yemin verdir.”

Kendileriyle belli anlaşmalar yapılmış olan Hristiyanların muâhede şartlarına göre vergi indirimiyle ilgili taleplerini yönetime iletebildikleri ve saygıyla karşılanarak tashihlerde bulunduğu söylenebilir. Nocrânlı Hristiyanlar, anlaşma şartlarında yer alan kişilerden bir kısmının yerlerini terk ettikleri, bir kısmının öldüğü, bir kısmının da Müslüman olduğu şeklindeki gerekçeleri, Hz. Osman’dan itibaren halifelere iletebilmişler ve vergilerini tenzil ettirme imkanını elde edebilmişlerdir. Hz. Muhammed zamanında kendilerinden 2000 hulle (elbise) alınan Nocrânlıların, Harûn er-Reşîd zamanında ödedikleri vergi 200 hulleye düşmüştür. Bu arada haksız yere vergi toplayan memurlar bulunmuyor değildi. Ancak, hâdiselere vâkif olan halifeler olaylara müdahale ediyorlar ve hak sahiplerini korumaya çalışıyorlardı.

- **Bürokraside Gösterilen Hoşgörü:** Hristiyanların (genel olarak gayrimüslimlerin), İslâm'ın ilk dönemlerinde kendilerine ihtiyaç duyulmasına rağmen istihdamlarının düşünülmemiş olduğu dikkatleri çekmektedir. Buna karşın, Emevî Devleti'nin Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı Şam topraklarında iktidara gelmesinden itibaren, Hristiyanların devlet kademelerinde geniş çerçevede istihdam edildikleri bilinmektedir. Özellikle geniş halk kitlelerinin desteğini görmüş Abbâsî Devleti'nde de pek çok farklı grup yanında Hristiyanlar da hoşgörü ile karşılanarak devlet kademelerinde çalıştırılmışlardır. Onlara gösterilen bu hoşgörüyü tahammül edemeyen kesimler de olmuştur. Halkın yanlış duygulara sürüklenmesinin en önemli sebeplerinden birisi, kanaatimizce, hoşgörü eğitimi noktasında eksik kalışlarıdır. Halifelerin de bu hususta günlük siyasî çözümleri tercih ettikleri akla gelmektedir. Bürokraside gayrimüslimlere yer verilmesi bir ihtiyacın sonucu olarak cereyan etmiş olsa bile bu aynı zamanda bir hoşgörünün sonucu da sayılır.

Abbâsî bürokrasi hayatında vezirlik makamında dahi bir çok hristiyan görevlendirilmiştir. Bilindiği üzere el-Mâverdî (ö. 450/1058) vezirlik görevini tefvîd-tenfiz (karar-uygulama) şeklinde iki ana gruba ayırmakta ve tenfiz makamında gayrimüslimlerin istihdam edilebileceğini belirtmektedir. Ancak, asırlar içindeki uygulamada gayrimüslim vezirlerin tefvîd (karar) makamında buldukları da olmuştur. Hristiyan kökenli vezirler devlet kademelerinde zaten Abbâsîlerin iktidara gelişlerinden itibaren görevlendirilmekteydi. Bununla birlikte Halife el-Müttakî billah (329-333/940-944) ile Büveyhî hükümdarı Aduddüdevle (368-373/978-983) tarafından tefvîd makamında hristiyan bir vezir iş başına getirilmişti. el-Maverdî'den yaklaşık bir asır önce yaşamış olan el-Müttakî billah dönemi fakihlerinden el-Hırakî'nin (ö. 334/945) bu konuda olumlu görüş sahibi olduğu da bilinmektedir. Bundan sonraki tarihlerde Müslümanların kurmuş olduğu pek çok devlette Hristiyanların vezirlik makamında görevlendirilmesine devam edildiği dikkatleri çekmektedir.

İlk beş asırda kurulan devletlerin pek çok döneminde Hristiyanlar köy reisi (mevâzît), cehbez, kâtip, tabip, -her ne kadar cizye verdikleri için askerlik görevinden muaf tutulmuş sayılıyorsa da- İslâm ordusunda asker, divânü'l-ceyş başkanlığı, kahramâne (özel vekil), hâzinülfurûş, zimâm, sâhibü'ş-şurta gibi gö-

revlerde bulunmuşlardı. Bunlardan başka valilik, Nil Nehri'nin ölçüm memurluğu, ıktâ idareciliği ve hattâ zekat memurluğu gibi görevler de zaman içerisinde kendilerine verilmiştir.

Özellikle birikimleri ve üstün kabiliyetleri sebebiyle tıpla ilgili hususlarda saray tabipliği ve hastahanelerin oluşturulması gibi önemli alanlarda ihtiyaçların karşılanması düşünülmüş ve kendilerine saygı duyulmuştur. Yine tercüme faaliyetlerinin temelleri onlar tarafından atılmıştır. Beytü'l-Hikme'nin belkemiğini onlar oluşturmuşlardır. Ancak bu noktada hoşgörü bir yana daha ziyade takdir ve saygı, imrenme duygularının hâkim olduğunu söylemek gerekecektir. Onların sosyal yaşantıları ise her zaman için hoşgörüyle ve saygıyla karşılanmıştır. Özellikle sarayda görev yapan tabiplerin kullandıkları içkiye karışılmamış, ailenin bir bireyi olarak kabul edilmiş, izinsiz halife ve yakınlarının odalarına girebilmişlerdir. İbadetlerini hem evlerinde hem de sarayda rahatlıkla yapabilmişlerdir. Cemaatleri adına kilise inşa müsâadesi talepleri de hoşgörüyle karşılanmıştır.

Emevî sarayında önemli bir yeri olan ve saray şairi olarak kendisine önem atfedilen Ahtal'ın saray toplantılarına özel kıyafetiyle, boynunda haçıyla katıldığı, hoş görülmek bir yana Arap muhaliflere karşı söylediği mısralarla baş tacı edildiği bilinen bir husustur. Abbâsîler döneminde de pek çok hristiyan şair saraya gelerek eserlerini sunmuş ve mükâfat almıştır. Sanatın desteklenmesi fikri bir yana her kültürün ortaya koyduğu esere hoşgörü ve saygı ile yaklaşabilmek belki de ondan daha önemli sayılmalıdır.

- ***Kültürlerine Gösterilen Hoşgörü:*** Sosyal hayatta diğer toplumlardan farklı oluşu ifade eden kültürel yapı, hiç kuşkusuzdur ki çok zengin bir alanı ilgilendirmektedir. Biz burada sadece küçük bir örnek olmak üzere dinî ya da millî kültürün önemli bir parçası sayılabilecek kıyafet konusuna değinmek istiyoruz. Burada hemen Hristiyanlara uygulanan kılık-kıyafet düzenlemeleri hakkında bilhassa bazı Batılı araştırmacılar tarafından oldukça tarafgirâne ve yanlış yorumların yapıldığı açıkça söylenmelidir. Abbâsî devleti tarafından her sosyal tabakanın belli kıyafetleri giymesi için ortaya konulan düzenlemelere kadar geçen süreçte bazı ufak müdahaleler bulunmaktadır. Bu döneme ait müdahalelerin özünü, Müslümanların yönetimi altında hâkim sınıfı taklide yönelerek kendi kıyafetlerini terk eden Hristiyanlara yapılan telkinler oluşturmak-

tadır. Bu bakımdan bir toplumda kendi kültürlerini yansıtan kıyafetleri giyen insanlara tahammül gösterilmesi, buna müdahale edilmemesi; bunun da ötesinde kültürel açıdan öz değerlerine paralel bir hayat tarzının teşvik edilmesi ve kendi kıyafetlerinin giyilmesinin istenmesi bir hoşgörü ve saygı örneğidir.

Abbâsîler zamanında karşımıza çıkan uygulamalar ise, bir yandan Hristiyanların İslâm kıyafetlerinin bir kısmını benimsemeleri, diğer yandan da toplumun bütün sosyal sınıflarına bazı küçük farklılıkları zorunlu kılan kıyafet düzenlemeleri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan onların küçük düşürüldüğü şeklinde ileri sürülen yaklaşımlara katılmak mümkün değildir. Bazı araştırmacıların üzerinde en fazla tartıştıkları ve özgürlüklerin sınırlandırılması şeklinde yorumladıkları kılık-kıyafet düzenlemelerinin dahi hoşgörünün bir ifadesi olduğu, hattâ onların kendi kültürlerini korumalarına imkan tanıdığı anlaşılmaktadır.

- **Garanti Altına Alınan Halklar (Zimmî) Kavramı ve Hoşgörü:** İlk dönemlerde gerçekleştirilen fetihler neticesinde savaşla ele geçirilen yerlerdeki esirlerin, öldürülmek ya da köleleştirilmek yerine zimmî statüsüne tâbi kılınmak suretiyle kendilerine büyük bir insanîyetperverlik gösterildiği bilinen bir husustur. Zimmet anlaşmaları, haklarının korunması ve kendilerine insanî her türlü garantinin verilmesi anlamına geliyordu. Bunun örnekleri İslâm Tarihi kaynaklarında pek zengin bir biçimde yer almaktadır. Hristiyanların korunmasını garanti altına alan İslâmiyet'in engin hoşgörü ve saygısı hakkında söylenebilecek, lâkin pek fazla vurgulanmamış olan sadece bir örneği zikretmekle yetinmek istiyoruz. Tarihsel uygulamada ve teoride zekat verilecek zümreler arasında yer alan 'rikâb' (Tevbe 9/60) teriminin kapsamına, harpler sebebiyle düşman eline düşmüş gayrimüslimlerin devlet tarafından kurtuluş fidyelerinin ödenmek suretiyle kurtarılmasının da alınmış olması oldukça önemli bir adımdır. Ömer b. Abdilazîz (99-101/717-720)'in esirlerin geri alınması hususunda yazdığı mektup ve İmâm Muhammed'in konuyla ilgili görüşleri pek meşhurdur. Bizanslılar tarafından esir olarak götürülen Hristiyanlarla ilgili en çarpıcı uygulama hiç kuşkusuz ki, Halife el-Vâsık (227-233/842-847) dönemine aittir. Halife Bizanslıların kaçırdıkları yaşlılar ve çocuklardan oluşan Hristiyanlar için yapılacak esir mübadelesinde yeterli sayıda Bizanslı esir elinde bulunmadığı için çevreden pek çok

köle satın alarak sayıyı tamamlamaya çalışmıştır. Hattâ sayıyı tamamlamak için sarayındaki cariyeleri verdiği şeklinde rivâyetlere de rastlanmaktadır.

Bu bağlamda isyan ettiklerinde bile vatandaşlıktan (zimmî statüsünden) çıkarılmamaları, İslâm topraklarının dışına sürülmemeleri onların ne kadar büyük bir hoşgörüyü karşılandıklarını gösteren oldukça önemli bir husus olarak vurgulanmaktadır.

- **Sosyal Hayatla İlgili Bazı Kesitler ve Hoşgörü:** İslâm hoşgörüsünün belki de en çarpıcı örneklerinden birisi herhangi bir şekilde gayrimüslimlerin tecrit edilmek üzere belirlenmiş mahallelerde oturtulmamış olmasıdır. İlk dönem fatihlerinin ele geçirdikleri yerlerde çoğu zaman Hristiyanlara ait evlere ve mahallelere yerleştikleri, Hristiyanlarla Müslümanların asırlarca aynı kentleri paylaştıkları bilinmektedir.

Evlilikler, alışverişler, borç alıp vermeler gibi sosyal hayatın en canlı alanlarında hoşgörü ve saygının en berrak örnekleri yaşanmıştır. Hristiyanlardan borç alan pek çok Müslüman bulunmaktadır. Hristiyanların toplumda hem ticareti hem de bazı önemli sektörleri ellerinde bulundurmaları tahammülün bir ifadesidir ve onlardan bu hakkı geri alan bir örneğe şahit olunmamaktadır.

İlk fetihlerden itibaren onlarla gerçekleştirilen evlilikler dinî hoşgörünün belki de en orijinal yönü sayılmalıdır. Burada saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mustafa Fayda'nın şu yaklaşımına yer vermeden geçemeyeceğim: "Hristiyan-Müslüman münasebetlerinin temelinde yatan eğer insanî davranmak, birbirine iyi davranmak meselesi ise dinimiz bu konuda zaafsız olduğu gibi çok fazla da müsamahakârdır. Çünkü biz Hristiyanlarla evlenip evimize bile alabiliyoruz." Zira bu durumda müslüman erkek, karısının dinî uygulamalarına ve kültürüne saygı gösterecek, kendi inancıyla çatışan (meselâ şarap-ekmek ayini ve içki alışkanlığı, domuz eti yemesi, kilisede ibadet etmesi vb.) hususlara tahammül edecektir.

İslâm toplumunda önemli bir nüfusa sahip olan Hristiyanların kendi din ve kültürlerinin gereği olan yaşam tarzlarına da müdahalelerde bulunulmamıştır. İslâm coğrafyasında özellikle verimli topraklarda bulunan Hristiyanların sahip oldukları üzüm bağlarından elde ettikleri mahsulü geniş ölçüde şarap imalinde kullandıkları, ayrıca çiftliklerinde domuz yetiştirdikleri bilinmektedir. İlk fatihle-

rin buna müdahale etmedikleri, hattâ bazı sahabîlerin Hz. Ömer zamanında bu mallardan vergiyi aynî mal olarak tahsil ettikleri (içki ve domuz aldıkları), neticede Hz. Ömer'in uyarıları ile vergileri, bedellerini almak suretiyle nakdî olarak tahsil ettikleri görülmektedir. Bu uygulama da asırlar içinde İslâm toplumu tarafından diğer kültürlerin tahakküm altına alınmadığını göstermektedir. İçki ve domuz gibi nesnelere tüketiminin haram addedildiği bir toplum tarafından sergilenen bu uygulamalar üzerinde düşünüldüğünde, tahammülün ve saygının boyutları daha iyi anlaşılacaktır, kanaatindeyiz.

Sonuç

Tarih boyunca pek çok devlet diğerlerini hâkimiyet altına aldığı anda, genelde onların kültürlerini, inanç ve değerlerini değiştirmeye çalışmıştır. Tarih, İslâm'dan önce aynı menşee sahip din mensuplarının çoğu zaman birbirlerine zulmettiğini, diğer inanç sahiplerinin mabetlerini bile tahrip ettiğini kaydetmiştir. İslâmiyet'in, vurguladığı temel prensiplerle buna yol açabilecek kapıları kapattığı, hoşgörü ve saygıya dayalı olarak bir arada yaşayabilmenin mümkün olduğunu ortaya koyduğu görülmektedir. Bunun en güzide örnekleri bizzat Rasûlüllah ve Hulefâ-i Râşidîn tarafından sergilenmiştir. Daha sonraki tarihlerde de -üzerinde düşünülerek ibret alınması gereken bazı hatalar bir kenara bırakılacak olursa- Hristiyanlarla bir arada yaşanan toplumsal örgünün, hoşgörü ve saygı ilkesine dayalı karşılıklı sevgi ve anlayışa yönelik bir birliktelikten oluştuğu söylenebilir. Bunun da ötesinde pek çok husus doğal haklar olarak görülmüş ve saygıyla bunların yerine getirilmesi için çaba sarf edilmiştir. Bunun örnekleri tebliğ sınırları içerisinde sunulmaya çalışılmıştır. Bugün dahi tarihin kadîm sayfaları arasında kaldığı düşünülen bu yaklaşımlardan çıkarılabilecek sonuçlar bulunmaktadır. Yirmi birinci yüzyıla adım attığımız şu günlerde güzel örneklerin yaşatılmasına ve ziyadeleştirilerek sürdürülmesine daha fazla ihtiyacımız olduğunu düşünüyoruz.

Sözlerimi, savaşmak üzere nereye götürüldüklerini bilmeyen insanların dahi hoşgörü ve saygının eşsiz örneklerini yaşadıkları Anafartalar'ı, Türk tarihinin eşsiz sayfalarından birisine imza atmış olan Çanakkale'yi şükran ve minnet hissimle zikrederek bitirmek istiyorum.

KISA KAYNAKÇA

Algül, Hüseyin, “Müslümanların Siyasî Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansıması”, *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/7 (1998), Bursa 1998, s. 13-20.

Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri, İstanbul 1993.

Fayda, Mustafa, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, İstanbul 1989.

Forsyth, George H., “The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church and Fortress of Justinian”, *Dumbarton Oaks Papers*, XXII, Washington 1968, s. 1-19.

Karpat, Kemal, “Osmanlı’da Hoşgörünün Temelleri”, *New Perspectives Quarterly*, II/2 (2000), İstanbul 2000, s. 64-68.

Kuşunun Son Ötüşü (Çanakale Destanı), İstanbul 1999, s. 222, 234, 240.

Lam’i, Saleh, “Restoration of the Fatimid Mosque in the Monastery of St. Catherine in Sinai”, *Arts and The Islamic World*, IV/3, London 1987, s. 31-34.

Mün’im, Mustafa, *Cepheden Cepbeye I*, İstanbul 1940, s. 90-91.

Öztürk, Levent, *Asr-ı Saâdet’ten Haçlı Seferleri’ne Kadar İslâm Toplumu’nda Hristiyanlar*, İstanbul 1998.

Tuncoku, A. Mete, *Anzakların Kaleminden Mehmetçik*, Ankara 1997.

Uluslararası Hoşgörü Kongresi Bildirileri (10-12 Haziran 1995, Antalya), Ankara 1995.